

განათლების პრობლემატიკა XX ს.-ის დასაწყისის ქართულ პრესაში დაგეგმილ შავიზღვისპირულ პოპულარიზაციებში

სოფიო მახაჩაშვილი

ფილოლოგიის დოქტორი, რიზეს რეჯეფ

ტაიფ ერდოღანის უნივერსიტეტის

ასისტენტ-პროფესორი

ელ-ფოსტა: sophio.makhatchasvili@erdogan.edu.tr

ORCID: 0000-0002-5993-3396

აბსტრაქტი: განათლებასთან დაკავშირებული პრობლემატიკა აქტიურად განიხილებოდა ქართული პრესის ფურცლებზე ჯერ კიდევ მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრიდან და არც მე-20 ს. დასაწყისში კარგავდა აქტუალობას. თუ თვალს გავადევნებთ ამ პერიოდის ქართულ პრესაში გამოქვეყნებულ პუბლიკაციებს, დავინახავთ, როგორ იზრდებოდა საზოგადოების ინტერესი განათლების სფეროში მსოფლიოში მიმდინარე პროცესების მიმართ. ამ თვალსაზრისით ჩვენი ინტერესის საგანს წარმოადგენს ის პუბლიკაციები, რომლებიც შავიზღვისპირეთის ქვეყნებში არსებულ განათლების პოლიტიკას და საგანმანათლებლო მოდელებს ანალიზებს და იქაური გამოცდილების გაზიარებით ქართულ საზოგადოებას არწმუნებს ეროვნული სკოლის მოდელის შექმნის უალტერნატივობაში, რომელიც თავისუფლებისათვის ბრძოლის ქვაკუთხედად უნდა ქცეულიყო.

ჩვენი მიზანია დისკურსული ანალიზის მოშველიებით გავიაზროთ, რამდენად შეესაბამება ეს ჟურნალისტური ნარატივები ეროვნული სკოლის კონცეფციას და რა გავლენა შეიძლება მოეხდინა ქართული საზოგადოებრივი ცნობიერების ამაღლებაზე საერთაშორისო გამოცდილების გაზიარებას. ვფიქრობთ, ჩვენი კვლევა როგორც განათლების პრობლემატიკით, ისე დოკუმენტური პროზითა და პუბლიცისტიკით დაინტერესებული ადამიანების ყურადღებას მიიქცევს.

საკვანძო სიტყვები: ქართული პრესა, განათლების პრობლემატიკა, ეროვნული სკოლა.

* * *

შესავალი: „არაფერია მზის ქვეშ ახალი... ესეც ყოფილა ჩვენს წინარე საუკუნეში.“ – შეუძლებელია ეკლესიასტეში ამოკითხული ეს სიბრძნე არ გაგახსენდეს გასული საუკუნის დასაწყისის ქართულ პრესაში დაბეჭდილი იმ პუბლიკაციების კითხვისას, რომლებიც განათლების სფეროში საქართველოში იმჟამად არსებულ ვითარებას ეცნობი; იმ პრობლემათაგან, რომლებზეც საუკუნის წინათ მწვავე პოლემიკა იყო გამართული, ბევრ მათგანს დღემდე არ დაუკარგავს აქტუალობა და მათზე მსჯელობა დღესაც გრძელდება. 90-იანი წლებიდან მოყოლებული, მუდმივი რეფორმა-რეორგანიზაციის პროცესში მყოფი ქართული განათლების სისტემა დღესაც იმ ფორმულის ძიებაშია, რომელიც ეროვნული სკოლის მოდელის ჩამოყალიბებას ერთხელ და სამუდამოდ დაასრულებს.

„სწავლა-აღზრდის, განათლების შინაარსი, მიზნები და ამოცანები ყველა ეპოქაში საზოგადოებრივი ცხოვრების მიზნების, სოციალურ-ეკონომიკური, პოლიტიკური და კულტურული ვითარებიდან გამომდინარეობს და სახელმწიფო იდეოლოგიის შესაბამისად იცვლება“ (ბასილაძე, ი. თავდგირაძე, ლ. 2024). ამგვარი ცვლილების ეტაპი იყო სწორედ XX ს. დასაწყისი. მას შემდეგ, რაც რუსეთის ხელისუფლებამ დაიწყო საუბარი განსახორციელებელი რეფორმის აუცილებლობაზე განათლების სისტემაში (1900 წ.), რომლის ნაწილსაც იმხანად ქართული საგანმანათლებლო სივრცე წარმოადგენდა, პრესაში გააქტიურდა საზოგადოებისათვის ესოდენ მნიშვნელოვან საკითხზე მსჯელობა, რაც ხშირად მწვავე პოლემიკაში გადაიზრდებოდა ხოლმე. ეს იყო მომავალი თაობის აღზრდა-განათლების საქმეში ჭეშმარიტად ეროვნული გზის ძიების პროცესი. პროგრესულად მოაზროვნე საზოგადოება ერთხანს ოპტიმისტურად იყო განწყობილი დაანონსებული რეფორმის მიმართ, გაუჩნდა რეალური ცვლილების მოლოდინი. „ჩვენ ვხედავთ, რომ ეხლა მეტად მოხერხე-

ბული დროა სწავლა-განათლების საქმეში სასურველ ცვლილებათა მოხდენისათვის და უთუოდ საჭიროა, რომ ჩვენ ამ დროით ვისარგებლოდ. ...ჩვენ გვმართებს ვიზრუნოთ ამ საქმისათვის და ვუჩვენოთ, ვისაც ჯერ არს, თუ რა ესაჭიროება საშუალო სკოლას ჩვენში“. – ვკითხულობთ „ცნობის ფურცელში“ 1901 (№1545) დაბეჭდილ ერთ-ერთ პუბლიკაციაში.

მზარდი იყო ქართული საზოგადოების ინტერესი განათლების სფეროში მსოფლიოში მიმდინარე პროცესების მიმართ. ამაზე მეტყველებს მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყნიდან მოწოდებული ვრცელი კორესპონდენციები, რომელთა ავტორებიც არსებულ მდგომარეობას ადგილზევე ეცნობოდნენ, აანალიზებდნენ და მიღებულ შთაბეჭდილებებსა და შეხედულებებს უზიარებდნენ ქართველ მკითხველს. წინამდებარე კვლევის ობიექტს ის პუბლიკაციები წარმოადგენს, რომლებშიც შავიზღვისპირეთის ქვეყნების განათლების სფეროში არსებული პრობლემატიკაა განხილული. ჩვენი მიზანია გავიაზროთ, რა ტენდენცია შეინიშნება აღნიშნულ საკითხთა განხილვისა და დასკვნების გამოტანისას. რა გავლენა იქონია მან ქართული საზოგადოების მიერ ახალი სკოლის კონცეფციის ჩამოყალიბებაზე; რა როლი ითამაშა ზოგადად საზოგადოებრივი ცნობიერების ამაღლებაში საერთაშორისო გამოცდილების გაზიარებამ.

კვლევის მეთოდები: კვლევაში გამოყენებული იქნება კომპარატივისტული მეთოდი და დისკურსული ანალიზი.

მსჯელობა: „სახელმწიფო ინტერესი თხოულობს ხალხის განათლებაზე ზრუნვას, ვინაიდან განათლება არის უდიდესი ძალა, რომელიც წარმოშობავს ხალხის კეთილ-დღეობას და შინაურ ძლიერებას და ანიჭებს გარეშე გამარჯვებას ხალხთა შორის ატეხილ კულტურულ ბრძოლაში. ამ ბრძოლაში გაუნათლებელი განათლებულს ვერ გაუწევს მეტოქეობას. ...ეს საანბანო ჭეშმარიტება ყველა ერმა უნდა შეითვისოს, შეისისხლხორცოს, თუ არ უნდა, რომ დედა-მინის ზურგიდან სამუდამოდ აღმოიფხვრას.“ – ეს ამონარიდი რუსეთის ფინანსთა მინისტრის ოფიციალური ორგანოს წერილიდანაა ციტირებული გაზეთ „ცნობის ფურცელში“ დაბეჭდილ ა. ხრამელის ვრცელ სტატიაში – „პური თუ სკოლა“ (1902 წ. №1818).

ეს იმ ქვეყნის სამინისტროს პოზიციაა, რომელიც მთელი ევროპის მასშტაბით, განათლების თვალსაზრისით ყველა ხელმისაწვდომი სტატისტიკური მონაცემების მიხედვით, ყველაზე ჩამორჩენილად ითვლებოდა იმჟამად; ქვეყნისა, რომლის მოსახლეობის მხოლოდ 16%-მა იცოდა ელემენტარული წერა-კითხვა; სასკოლო ასაკის ბავშვის მხოლოდ 3% დადიოდა სკოლაში; უარესი მდგომარეობა იყო გუბერნიებში. სამხრეთის ოთხ გუბერნიაში 1000 სულზე მხოლოდ 0.7-0.8 სწავლობდა სკოლაში (ა. ყუმისთაველი, 1905); 11430000 შესაბამისი ასაკის ბავშვიდან 8000000 სკოლის გარეთ რჩებოდა სკოლების სიმცირისა თუ ხელმოკლეობის გამო; ქვეყანაში, რომელშიც საერო განათლების მინისტრის – დელიანოვის 1887 წ. სამოსწავლო ოლქების მზრუნველთათვის გაგზავნილი ცირკულიარი ჯერ კიდევ მოქმედი იყო, რომლის თანახმადაც, მოსახლეობის დაბალი სოციალური ფენის წარმომადგენელთა შვილებს საშუალო სასწავლებელში შესვლის უფლება ჰქონდათ ჩამორთმეული; სახელმწიფოსი, რომლის მიერ 1894 წლის მონაცემებით განათლებაზე გაწეული ხარჯი ბიუჯეტის მხოლოდ 0,4%, ანუ თითო მოსწავლეზე წელიწადში 5 მანეთს შეადგენდა.

პუბლიცისტი კ. ანდრონიკაშვილი „ცნობის ფურცელში“ 1902წ. (№1999) გამოქვეყნებულ სტატიაში – „ორიოდე სიტყვა სახალხო განათლების შესახებ“ წერს: „რუსეთშიაც მთავრობა დარწმუნდა, რომ ცოდნა და განათლება მშრომელი ხალხის ხელში ის იარაღია, რომლის ძალითაც ეკონომიურად ღონიერდება სახელმწიფო, ჰყვავდება თვით ერი. ამიტომ ცდილობენ ყოველის საშუალებით შეუწყონ ამ საქმეს ხელი, რომ ამით ეკონომიურად გაამაგრონ ერი, დაანინაურონ და მისცენ ძალა, რათა არ დამარცხდეს საერთაშორისო საეკონომიო ბრძოლაში.“ როგორც ჩანს, პუბლიცისტს ჯერ კიდევ სჯეროდა რუსეთის მთავრობის კეთილგონიერებისა და გულწრფელობისა და ისევე როგორც ქართული საზოგადოების ერთი ნაწილი, ოპტიმისტურად იყო განწყობილი დაანონსებული რეფორმის მიმართ.

ეს ოპტიმიზმი იკითხება სხვა პუბლიკაციებშიც, რომელთა რაოდენობამ 1901 წლიდან საგრძნობლად იმატა, რაც მიანიშნებს თემის მიმართ საზოგადოების მგრძნობიარე დამოკიდებულებაზე.

ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს გაზეთ „ივერიაში“, „ცნობის ფურცელსა“ და „სახალხო გაზეთში“ დაბეჭდილი მასალები, რომელიც ჩვენი კვლევის ძირითად სამიზნეს წარმოადგენს. გაზეთმა „ცნობის ფურცელმა“ 1901წ. (№1493) პუბლიკაციით, რომლის სათაურია - „საშუალო სკოლის რეფორმის კომისიის მოქმედება“, საზოგადოებას ამცნო, რომ სახელდახელოდ შეკრებილმა სარეფორმო კომისიამ 9 ივნისს მუშაობა უკვე დაასრულა და 1901-1905 წლებში განსახორციელებიელი პირველი სამოქმედო გეგმაც უკვე წარმოადგინა.

ასე სახელდახელოდ შემუშავებული გეგმა გულისხმობდა შემდეგ ცვლილებებს: 1901-1902 სასწავლო წლიდან უნდა ამოღებულიყო ლათინური ენა პირველ და მეორე კლასში და ბერძნული ენა მესამე და მეოთხეში. დანარჩენ კლასებში ამ წელს სწავლა ძველი წესით უნდა გაგრძელებულიყო. გამორიცხულ საგნების მაგიერ, პირველ ორ კლასში უნდა ესწავლებინათ ბუნების-მეტყველება და გეოგრაფია. რეალურ სასწავლებლებში პირველ და მეორე კლასში უნდა შემოეღოთ ისტორიის სწავლება და გაედიდებინათ მათემატიკის კურსი პირველ კლასში და გეოგრაფიისა და ბუნების-მეტყველებისა – მეორეში. 1902-1903 სასწავლო წელს უნდა შეცვლილიყო გიმნაზიების პირველი ხუთი კლასი, 1903-1904 წელს კი დანარჩენი სამი. ბოლოს 1905 წელს უნდა გაუქმებულიყო მერვე კლასი და ცვლილებაც ამით დასრულდებოდა. ამ თითქმის არაფრისმომცემმა ცვლილებებმა, რა თქმა უნდა, რეალური ცვლილებების მომლოდინე ქართული საზოგადოების უკმაყოფილება გამოიწვია. ბუნებრივია, განათლების თვალსაზრისით ყველაზე ჩამორჩენილი ქვეყნის სტატუსის მქონე რუსეთის განათლების სისტემის „ნორმალურ ნიადაგზე დამყარება“ ასე ხელის ერთი აქნევით შეუძლებელი იქნებოდა და არც ეროვნული სკოლის საჭიროებები აინტერესებდა „ვისაც ჯერ არს“. თუმცა „ამ საქმისათვის“ მცდელობა კი არ დაუკლია პრესას. ამას მოწმობს 1901-1905 წლებში, ანუ რეფორმის მიმდინარეობის პერიოდში, „ივერიაში“ და „ცნობის ფურცელში“ გამოქვეყნებული უამრავი მასალა. ფიქრი და მსჯელობა სკოლის მოწყობის პრინციპებზე; არსებული განათლების სისტემის რეფორმისა თუ რეორგანიზაციის განსხვავებულ მოდელებზე. განსაკუთრებით რუსული განათლების მოდელის უვარგისობასა და ჩამორჩენილობაზე ამახვილებდნენ ყურადღებას. მოჰყავდათ სტატისტიკური მონაცემები თავად რუსულ გაზეთებში დაბეჭდილი მასალებიდან. რამდენად რეალური იყო ეს მონაცემები და ავთენტურია თუ არა დამოწმებული წყაროები, ამის გადამოწმების საშუალებას მოკლებულნი ვართ ამ საარქივო მასალებზე წვდომის უქონლობის გამო, თუმცა ეს ციფრები დამაჯერებლობას მატებს ქართველ პუბლიცისტთა ნარატივებს.

სტატიაში „ორიოდე სიტყვა სახალხო განათლების შესახებ“, რომელიც 1902 წ. (№2003) დაიბეჭდა გაზეთ „ცნობის ფურცელში“, საზოგადოებისთვის უფრო ნათელი რომ გახადოს რუსეთის ჩამორჩენილობა, კ. ანდრონიკაშვილი იმონებებს სტატისტიკურ მონაცემებს აკად. იანჟულის წერილიდან (წიგნიდან: Экономическая оценка народного образования, – 1899 г.), რომელშიც ნათლად ჩანს, რა უზადრუკად გამოიყურება სინამდვილეში რუსეთის მთავრობის მიერ ცოდნის გასავრცელებლად გამოჩენილი „მზრუნველობა“ დანიშნურებულ სახელმწიფოთაგან განათლებაზე გაწეული ხარჯების ფონზე: „ინგლისში 1894 წ. სკოლებისათვის გადადებული იყო 87 მილიონი მანეთი; ათას მცხოვრებზე მოდიოდა 181 მოსწავლე, ანუ ასზე 18 მოსწ.; საფრანგეთში – 1895 წ. – ხარჯი იყო 70 მილიონზე მეტი, ას მცხოვრებზე მოდიოდა 15 მოსწავლე. ამერიკის შეერთებულ შტატებში – 1895 წ. 331 მილ. მ. ას მცხოვრებზე მოდიოდა 20 მოსწავლე; რუსეთში კი 1896 წ. ხარჯი იყო 23 მილ. მან. და ას მცხოვრებზე მოდიოდა 3 მოსწავლე, ბევრად ნაკლები, ვიდრე იაპონიაში, სადაც ასზე მოდის 8 მოსწავლე. მაშინ, როდესაც თითო მოწაფეზე ყოველ წელიწადს იხარჯება ინგლისში – 20 მ., საფრანგეთში – 10 მ., შეერთებულ შტატებში – 20 მ., რუსეთში იხარჯება მხოლოდ 5 მ. შეერთებულ შტატებში სახალხო სკოლის მასწავლებელს წელიწადში ეძლევა 1000 მ., რუსეთში 200 მ. წერა-კითხვის მცოდნეთა რიცხვი საფრანგეთში 85%, ინგლისში – 90%, შეერთებულ შტატებში – 92%, შვეიცარიაში – 95%, გერმანიაში – 98%, რუსეთში მხოლოდ 16%, ესე იგი ასში 84 კაცმა არ იცის წერა-კითხვა.“ („ცნ. ფურც.“ 1902, №2003) დამეთანხმებით, შთამბეჭდავი ციფრებია. კიდევ არაერთ პუბლიკაციაშია ამგვარი სტატისტიკური მონაცემები მოხმობილი. ყოველივე კი ემსახურებოდა ერთ მიზანს – დაენახვებინათ საზოგადოებისათვის რეალური სურათი ჩვენი სავალალო ყოფისა, რათა ცრუ მოლოდინი აღარ ჰქონოდა მთავრობის დაგეგმილი და რუსული ბიუროკრატიის მიერ განსახორციელებელი რეფორმისგან და თავადვე ეზრუნა თავის მომავალზე: „დღეს, ესეთი

უმოძრავო პოლიტიკა არ გამოგვადგება, დღეს, როცა მთელი კაცობრიობა სწავლა-განათლებისა-
გან მოელის ხსნასა და შველას, საჭიროა ჩვენც ვიზრუნოთ ჩვენის შვილების სწავლა-განათლები-
სათვის“ – წერდა ა. ყუმისთაველი 1905 წ. გაზეთ „ივერიაში“ (№1) დაბეჭდილ სტატიას – „დროა,
ვგონებ ჩვენი შვილების ნორმალურ სწავლა-განვითარებისთვის ვიზრუნოთ!“

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ქართული პრესა არ იფარგლებოდა მხოლოდ საკუთარი გამოცდი-
ლების გაზიარებითა თუ რუსულ პრესაში დაბეჭდილი პუბლიკაციების ქართველი მკითხველისათ-
ვის გაცნობით; მნიშვნელოვანი იყო იმ ქვეყნების გამოცდილების გაზიარება, რომლებიც დაწინა-
ურებულნი იყვნენ ეკონომიკურად სწორედ განათლების დამსახურებით. ამ სტატიათა ავტორები
ცდილობდნენ ნათლად დაენახებინათ მკითხველისთვის ის მიზეზ-შედეგობრივი კავშირი, რაც
სახელმწიფოს მხრიდან განათლების სათანადო დონეზე დაყენებასა და ქვეყნის ეკონომიკურ აღმა-
ვლობას შორის არსებობდა. განიხილავდნენ დაწინაურებულ პოზიციამდე ამა თუ იმ ქვეყნის მიერ
გამოვლილ გზას. მისი ინტერესის სფეროში ექცეოდა როგორც ევროპის ქვეყნების – გერმანიის,
საფრანგეთის, ინგლისის, შვეიცარიის, ავსტრიის, ბელგიის, პრუსიის, ფინეთისა და სხვ., ისე ამე-
რიკის შეერთებული შტატების, კანადის, იაპონიისა და ჩინეთის განათლების პოლიტიკა. აანალი-
ზებდნენ მათში არსებულ განათლების მოდელებს და ცდილობდნენ ეპოვათ ფორმულა ეროვნული
სკოლის საკუთარი მოდელის შესაქმნელად.

როგორც მოსალოდნელი იყო, რუსეთის მთავრობის მიერ დაგეგმილი რეფორმით რეალურად
არაფერი შეცვლილა. თუმცა ამ პუბლიკაციებმა გარკვეული როლი შეასრულა საზოგადოებრივი
ცნობიერების ამაღლებაში. გაზეთ „ცნობის ფურცელში“ 1905 წ. (№ 2801) დაბეჭდილ სტატიას,
„საშუალო სკოლა რუსეთში“ ვკითხულობთ: „პრესამ ყველას თვალნათლივ უჩვენა ნამდვილი მი-
ზეზი თანამედროვე სკოლის უვარგისობისა. და სამინისტროც ამოძრავდა: საჯაროდ სცნო სკოლის
ეს უვარგისობა, გაუმჯობესების გზის ძებნას შეუდგა, მცოდნე პირებსაც დაეკითხა. სამინისტროში
შეგროვდა აუარებელი მასალა, მაგრამ ... მაგრამ ... არაფერი არ გამოვიდა. სამინისტრომ კარგად
იცოდა, როგორ უნდა შეცვლილიყო სკოლა, მაგრამ არ სურდა ეს შეცვლა, და არც შესაძლებელია,
რომ სურდეს.“ რასაკვირველია, სკოლის ძირეული ცვლილება, რისი საჭიროებაც არსებობდა, ცა-
რისტული რუსეთის ინტერესებში სრულიადაც არ შედიოდა.

1906 წ. „ივერიაში“ (№22) დაბეჭდილი წერილში „სწავლა-განათლება და მთავრობა“ ავტორი
ვინმე კ. ს. მთავრობას, რომელიც ხალხის სწავლა-განათლებაზე არ ფიქრობს და ხალხს უმეცრე-
ბაში სტოვებს, ხალხის მტრად აცხადებს. ამის საფუძველად კი ის სავალალო სტატისტიკა მოჰყავს,
რომელიც სხვა ქვეყნებთან შედარებით რეფორმის დასრულების შემდეგაც რუსეთის განათლების
სისტემის ყოველმხრივ ჩამორჩენილობზე მეტყველებს. არა თუ ევროპის ეკონომიკურად დაწინა-
ურებულ ქვეყნებში, „ოსმალეთშიაც კი ხალხის რაოდენობის მიხედვით მეტი ბავშვი დაიარება სა-
სწავლებელში, ვიდრე რუსეთში“ – აღნიშნავს სტატიის ავტორი (თუმცა მის მიერ წარმოდგენილი
სტატისტიკის არცერთ კომპონენტში არაა ნაჩვენები ოსმალეთის მონაცემები. არც რაიმე სტატია
დაბეჭდილა უშუალოდ ოსმალეთის განათლების სისტემის შესახებ იმჟამინდელ ქართულ პრესაში).

შემდგომ პერიოდში – რუსეთში მიმდინარე პოლიტიკურმა პროცესებმა: რუსეთ-იაპონიის ომმა,
1905-1907 წლების რევოლუციამ და რექციის წლებმა გადაფარა ქართულ პრესაში განათლების რე-
ფორმის თემის აქტუალობა, რაც 1907-1908 წლებში დაბეჭდილ სტატიათა რაოდენობაზეც აისახა.
ამას დაემატა გაზეთ „ივერიის“ დახურვა. 1911 წლიდან „სახალხო გაზეთის“ ფურცლებზე გააქტიუ-
რდა განათლების სფეროში არსებულ პრობლემებსა და პერსპექტივებზე მსჯელობა. ეს გააქტიუ-
რება გარკვეულწილად ბალკანეთში განვითარებულ მოვლენებს უკავშირდება, რომელიც ქართული
საზოგადოების განსაკუთრებული ყურადღების ცენტრში მოექცა. გაიზარდა ინტერესი ბალკანური
ქვეყნების განათლების მოდელების მიმართ, ქვეყნებისა, რომლებიც დამოუკიდებლობისა და სუვე-
რენიტეტისათვის ბრძოლის პარალელურად, ქვეყნის ხსნის გზას განათლებაში ხედავდნენ. ქართული
საზოგადოებისთვის ესოდენ ნაცნობი და სასურველი იყო ეს გზა. ამ ინტერესზე მეტყველებს რამდე-
ნიმე ვრცელი სტატია, კერძოდ: ი. რაჭველის „წერილები ბურგაზიიდან“ („ივერია“, 1902წ., N96); ნამის
ფსევდონიმით დაბეჭდილი პ. სურგულაძის სტატია „ალბანეთი“ („სახალხო გაზეთი“, 1912 წ., N 623,
624, 625); ბ. ბეთანელის „სკოლები ბულგარეთში“ („სახალხო გაზეთი“, 1912 წ., №748) და „სწავლა-გა-
ნათლების მდგომარეობა ბალკანეთში“ („სახ. გაზეთი“, 1913 წ. N 788) და სხვა.

გაზეთ „ივერიაში“ ჯერ კიდევ 1902 წ. (N96) დაიბეჭდა ცნობილი პუბლიცისტის იასე რაჭველის სტატია „წერილები ბურგაზიდან“, რომელშიც ბულგარეთის იმჟამინდელი სოციალ-პოლიტიკური მდგომარეობის აღწერასას საინტერესო ინფორმაციას იძლევა იქაური განათლების შესახებ. თუ ავტორს დაუფუჯვრებთ, 1902 წლისთვის ბოლგარელი 65% ნასწავლია, წერა-კითხვის მცოდნე. როგორ მივიდა ამ შედეგამდე ქვეყანა, რომელმაც არცთუ დიდი ხნის წინ გადაიგდო მონობის უღელი და მოიპოვა დამოუკიდებლობა? იასე რაჭველი ყურადღებას ამახვილებს სახელმწიფოს მიერ გადადგმულ ნაბიჯებზე: დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ ბულგარეთის მთავრობამ გამოსცა განკარგულება, რომლის თანახმადაც, თხუთმეტი წლის განმავლობაში ბულგარეთში მცხოვრები ყველა მოქალაქე ვალდებული იყო ბულგარული წერა-კითხვა შეესწავლა. წინააღმდეგ შემთხვევაში არჩევნებში მონაწილეობას ვერ მიიღებდა. გარდა ამისა, „ბოლგართა შორის სწავლა სავალდებულო შეიქმნა. ყველა ბოლგარელი ვალდებულია თავისი ბავშვები სკოლაში მიაბაროს, თორემ ჯარიმას ახდევინებენ. ცამეტ წლამდის ბავშვი, ქალი თუ ვაჟი, სწავლობს დედ-მამის ხარჯით და შემდეგ-კი, ვისაც შეძლება აქვს, უმაღლესს სასწავლებელში შედის ან თავის ხარჯით ან სახელმწიფო ხარჯით.“ – წერს ავტორი.

1912-1913 წ. ბალკანეთში მიმდინარე მოვლენებს ქართული პრესა განსაკუთრებული ინტერესით ადევნებდა თვალს, რეგულარულად იბეჭდებოდა მასთან დაკავშირებული დეტალური ინფორმაციები. „ბულგარია სავსებით ასცდა რუსთა პროტექტორატს, დღეს კი ის წარმოადგენს მძლავრს, საკუთარი პოლიტიკის მწარმოებელს, დღითი-დღე ეკონომიურად და კულტურულად მოზარდ სახელმწიფოს.“ – წერდა პ. სურგულაძე „ნამის“ ფსევდონიმით „სახალხო გაზეთში“ დაბეჭდილ სტატი-აში „ალბანეთი“ (1912წ., N 623). ამ სიტყვებით პირდაპირაა გაცხადებული, რატომ თანაუგრძნობდა ქართული საზოგადოება ბალკანელების ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას. მას აღაფრ-თოვანებდა ბალკანელი ხალხის სულისკვეთება, რომელიც თავისუფლებისაკენ ასე თავდაუზოგა-ვად მიილტვოდა და ევროპის დიდ სახელმწიფოთა საერთო სურვილის მიუხედავად, მათი საკითხი ეროვნული პრინციპის მიხედვით წყდებოდა. სტატიის ავტორი ეთანხმება ფრანგი ფილოსოფოსის, ალფრედ ფულიეს აზრს თხზულებიდან – „სწავლება ეროვნული თვალსაზრისით“: „ეს მარტო გე-რმანელი ლენერლები კიარიყვნენ, ფრანგის იარაღზე რომ გაიმარჯვეს... ჩვენ დაგვამარცხეს კა-ნტებმა და ფიხტებმა, გიოტებმა და შილერებმა, ალექსანდრე ჰუმბოლტებმა, ჰაუსებმა და ჰელ-მაგილცებმა, როგორც ბისმარკებმა, ლამოლტკეებმა“, ანუ საფრანგეთ-გერმანიის ომში გერმანიის სახალხო მასწავლებელმა გაიმარჯვა – ამ აზრს ჭეშმარიტებად მიიჩნევს იგი და დასძენს: „ვაი იმ დამონებულს, რომელსაც არ ესმის, ვაი იმ მონას, რომელსაც არ შეუძლიან ან არ სურს ბატონის კულტურას თავისი კულტურა დაუპირისპიროს.“ (ნამი, №265)

პუბლიცისტი ბ. ბეთანელი „სახალხო გაზეთში“ გამოქვეყნებულ ვრცელ სტატიაში – „სკოლები ბულგარეთში“ (1912, №748) საუბრობს ბულგარეთის განათლების სისტემის მოდელზე, ქვეყნისა, რომელიც ბალკანელ სლავიანთა ძლევამოსილი გამარჯვების შემოქმედად მოევლინა იმჟამინდელ მსოფლიოს და მთელი კაცობრიობის ყურადღება მიიქცია თავისი სულიერი სიმტკიცითა და სამ-შობლოსადმი „უმწვერვალეს წერტილამდე“ ასული სიყვარულით. „ასეთ სიძლიერეს ჰქმნის სწავ-ლა-აღზრდის საქმე, უკეთუ იგი შესაფერ ნიადაგზეა დაყენებული და უკეთუ სკოლა მჭიდროდ არის დაკავშირებული ცხოვრებასთან და საკმაოდ აკმაყოფილებს მოსწავლე-ახალგაზრდობის სულიერ მოთხოვნილებას.“ – წერს ავტორი.

მაინც რითი იყო გამორჩეული ბულგარული სკოლა, რა ინვეს პუბლიცისტის ამგვარ დამოკი-დებულებას? ავტორი დასაწყისშივე აღნიშნავს, რომ ბულგარეთის სკოლების მდგომარეობაზე საუბრისას მის ხელთ არსებულ რუსულ გაზეთ ШКОЛА И ЖИЗНЬ-ში დაბეჭდილ პროფ. კარეევისა და სხვათა სტატიებში მოცემულ ცნობებს იყენებს წყაროდ. მას პირადად არ მოუწახულებია ბუ-ლგარული სკოლა. თუმცა, თავადაც გამოცდილ პედაგოგს, ხელი არ შეშლია მის ხელთ არსებული მასალების საფუძველზე, დაენახა ის მნიშვნელოვანი სხვაობა, რაც ჩვენებურ სკოლასა და ბულგა-რული სკოლის მოდელს შორის იყო. იგი ხაზს უსვამს სახელმწიფოს დამოკიდებულების მნიშვნე-ლობას განათლების სისტემის წარმატების საქმეში და თვლის, რომ სწავლა-განათლების მხრივ ბულგარეთის დანინაურება და საპატიო ადგილის დაჭერა სწორედ სახელმწიფოს სწორი პოლიტი-კის დამსახურებაა. ამის ნათელსაყოფად სტატიისტიკას იშველიებს: „ბულგარეთი დემოკრატიული ქვეყანაა. მას არასოდეს არავითარი საშუალება არ დაუზოგავს სწავლა-აღზრდის რიგიან ნიადა-

გზე დაყენებისათვის... ამისათვის არავითარ ხარჯს არ უშინდება. 1911 წ. სახელმწიფოს ხარჯი 178.395.000 ფრანკს უდრიდა; ამ თანხიდან სახალხო განათლებაზე დაიხარჯა 23.598.000 ფრანკი, ე.ი. მთელი ბიუჯეტის 13,4 პროცენტი; თვითეულ ბულგარზე მოდის 5,4 ფრანკი.“ (ბეთანელი, 1912) „ბულგარეთის სკოლა თავისუფალი განვითარების გზას ადგია. იგი მტკიცედ არის დაკავშირებული თვით ხალხის ცხოვრებასთან“. – წერს სტატიის ავტორი და დაწვრილებით აღწერს ვაჟთა და ქა-
ლთა გიმნაზიის სასწავლო მოდელს. ყველაზე მნიშვნელოვანი სხვაობა, რაც სტატიის ავტორის ყურადღებას იქცევს, სასწავლო პროგრამებშია, რომელშიც შეტანილია ისეთი თანამედროვე სა-
კითხები, რომლებიც რუსეთის სკოლებში აკრძალულ ხილად ითვლებოდა იმჟამად. „კანონმდებ-
ლობის (Законодѣние) გაკვეთილებზე მოწაფეები ეცნობიან კონსტიტუციონალიზმის და ხალხის
სუვერენიტეტის მნიშვნელობას. პოლიტიკური ეკონომიის სახელმძღვანელოში განმარტებულია,
სხვათა შორის, მარქსის თეორიაც. ბუნებისმეტყველობის პროგრამაში დარვინის თეორიაც შედის.
გაერთიანებულ საყოველთაო ისტორიის ერთ განყოფილებაში, რომელსაც სათაურად „წოდებათა
ბრძოლა“ აწერია, მოქცეულია ასეთი პუნქტიც: „მუშათა საკითხი. პროლეტარიატის ორგანიზაცია
და მისწრაფებანი“ (ბეთანელი, 1912).

სტატიაში ავტორი იძლევა ვრცელ ინფორმაციას ახლად დაარსებული სოფიის უნივერსიტეტის
მონყოფის პრინციპისა და სწავლების შესახებ, რომელშიც ჯერ მხოლოდ ხუთი ფაკულტეტი არ-
სებობდა: იურიდიული, ტექნიკური, აგრონომიული, ისტორიულ-ფილოლოგიური, ფიზიკა-მათემა-
ტიკური. სამედიცინო ფაკულტეტის გახსნაც იგეგმებოდა, თუმცა ვერ განხორციელებულა აკადე-
მიური პერსონალის დეფიციტის გამო. 1909-1910 სასწავლო წელს სოფიის უნივერსიტეტში სულ
52 პროფესორი და დოცენტი ითვლებოდა. მათგან უმეტესობას განათლება მოსკოვის უნივერსი-
ტეტში ჰქონდა მიღებული. ავტორი ერთ მნიშვნელოვან ტენდენციასაც ამახვილებს ყურადღებას:
„ამ ბოლო დროს ბულგარეთის ახალგაზრდობა უფრო მეტად სხვა ქვეყნების უნივერსიტეტებს ეტა-
ნება და რუსეთში კი ნაკლებად მოდის. ეს გარემოება, რასაკვირველია, უცხო ქვეყნების სიახლო-
ვით აიხსნება. გარდა ამისა, ამ უკანასკნელ დროს რუსეთის უმაღლეს სკოლებში, არეულობის გამო,
სწავლის საქმე წესიერად ვერ მიმდინარეობს.“ (ბეთანელი, 1912) სტატიაში მოტანილ სტატისტი-
კურ მონაცემებში ერთ მნიშვნელოვან დეტალზეცაა გამახვილებული ყურადღება: უნივერსიტეტში
ქალ სტუდენტთა რიცხვის შესამჩნევ მატებაზე: 1909-1910 სამოსწ. წელს უნივერსიტეტში ითვლე-
ბოდა სულ 1232 მოსწავლე, რომელთაგან 278, ანუ 22-23 % ქალი იყო.

როგორც ჩანს, ბალკანური განათლება ქართული საზოგადოების დიდ ინტერესს იწვევდა. ამას
მონშობს 1913 წელს იმავე „სახალხო გაზეთში“ (№788) დაბეჭდილი პუბლიცისტი ბაგრატ ბეთანე-
ლის კიდევ ერთი ვრცელი სტატია „განათლება ბალკანეთში“. მასში არაერთი საგულისხმო ფაქტი და
სტატისტიკური მონაცემია მოყვანილი, რომელიც სწავლა-განათლების თვალსაზრისით ბალკანე-
თის ქვეყნების და მათ შორის ბულგარეთის წინსვლის უტყუარ დასტურს წარმოადგენს. ამ მონა-
ცემების მიხედვით 1906 წ. ყოველ 1333 სულზე ერთი პირველდანყებითი სკოლა მოდიოდა, ხოლო
მათში მოსწავლეთა რიცხვი მცხოვრებთა საერთო რაოდენობის 7% შეადგენდა; 1906-1911 წლებში
ბულგარეთის სახალხო განათლების ბიუჯეტი 10680 ათასი ფრანკიდან 23598 ათას ფრანკამდე
გაიზარდა. ავტორის ცნობით, ამ სტატისტიკურ მონაცემთა წყაროს გაზეთ *школа и жизнь*-ში და-
ბეჭდილი ცნობები წარმოადგენს. იმავე წყაროს მიხედვით, მწირი ინფორმაციაა მოცემული სერბე-
თის განათლების შესახებაც, თუმცა ეს მწირი მონაცემიც მრავლისმთქმელია: 1863 წ. ამ ქვეყანაში
ითვლებოდა 318 პირველდანყებითი სახალხო სკოლა 13565 მოწაფით. 1910 წელს კი ითვლებოდა
1305 სახალხო სკოლა 135574 მოწაფით; ამ წელს სახ. განათლების სამინისტროს ბიუჯეტის ნა-
ხევარი მარტო პირველდანყებით სკოლებზე დაიხარჯა, თითო სახ. სკოლა მოდიოდა ყოველ 2090
სულზე, ხოლო ასეთ სასწავლებლის მოწაფეთა რიცხვი შეადგენდა 5% მთელი მაცხოვრებლებისა.
სერბეთში 19 გიმნაზია ანუ „ლიცეუმი“ იყო დაარსებული, რომლის დასრულების შემდეგ მოსწა-
ვლეს უნივერსიტეტში შესვლის უფლება ეძლეოდა. ნახსენებია აგრეთვე ბელგრადის უნივერსი-
ტეტი, რომელშიც ათასამდე სტუდენტი სწავლობდა. ავტორი წუხილს გამოთქვამს იმის თაობაზე,
რომ დაწვრილებითი ინფორმაცია არ აქვს სერბიის უნივერსიტეტისა და ლიცეების შესახებ, თუმცა
იმედს გამოთქვამს, რომ „ამ ქვეყანაშიაც უმაღლესი და საშუალო სკოლა ისეთსავე სასურველ ნია-
დაგზე იქნება დაყენებული, როგორც ბულგარეთში“. (ბეთანელი, 1913)

პუბლიცისტს არც ბულგარეთისა და სერბეთის სახალხო მასწავლებელთა ღვაწლი დარჩენია ყურადღების მიღმა. თავად პედაგოგმა, მშვენივრად იცოდა, რა წვლილი მიუძღვით მათ ხალხის გათვითცნობიერებასა და სამშობლოს აყვავებაში. ავტორი აღტაცებით საუბრობს ბულგარელ და სერბ ახალგაზრდობაზე, რომელიც სწავლის დასრულების შემდეგ მიეშურება მშობლიურ სოფლებში, რათა შეძენილი ცოდნა თავის ხალხს გადასცეს; ბალკანეთის პატარა ერებზე, სათანადოდ რომ აფასებდნენ სახალხო განათლების დიად მნიშვნელობას და შეთანხმებულად და მეგობრულად ჰკვერავდნენ თავის მომავალს. „ამის შემდეგ თამამად შეგვიძლიან ვთქვათ, რომ ბალკანეთში სლავიანთა სახალხო მასწავლებლებმა გაიმარჯვა.“ – დაასკვნის ავტორი.

სტატიიში ბალკანელთა მდგომარეობა სწავლა-განათლების მხრივ შედარებულია ოსმალეთის მდგომარეობასთან, რომელიც ბალკანელთაგან განსხვავებით შეიარაღებაზე გაცილებით მეტ თანხას ხარჯავდა, ვიდრე განათლებაზე; ბალკანელთა უპირატესობის ნათელ მტკიცებულებად ისევ ცხრილის სახით წარმოდგენილ სტატისტიკურ მონაცემებს იშველიებს და ამ მონაცემებზე დაყრდნობით შესაბამისი დასკვნაც გამოაქვს: „ყოველი სახელმწიფოს უმთავრესი ძალა მცხოვრებთა ეროვნულ-კულტურულ სიმტკიცეზეა დამყარებული და არა თოფ-ზარბაზნებზე.“

ზემოთ უკვე ვახსენეთ „სახალხო გაზეთში“ 1912 წ. (N 623,624,625) „ნამის“ ფსევდონიმით დაბეჭდილი პ. სურგულაძის ვრცელი სტატია „ალბანეთი“. სტატიის ბოლო ნაწილი (N 625) თითქმის სრულად ალბანეთის განათლების პოლიტიკას ეძღვნება. როგორც ავტორი გვამცნობს, აქ მცხოვრები კათოლიკე ალბანელების განათლებაზე განსაკუთრებით „ზრუნავდა“ ავსტრია. იეზუიტი და ფრანცისკანელი ბერები მათთვის აარსებდნენ სკოლებს, თავშესაფრებსა და სხვა. თუმცა ეს სკოლები მხოლოდ რელიგიური სწავლებით შემოიფარგლებოდნენ, ამიტომაც დიდი პოპულარობით არ სარგებლობდნენ. განსხვავებული მიდგომა ჰქონდა არანაკლებ აქტიურად „მზრუნველ“ იტალიას. მის მიერ დაარსებულ საერო სკოლებში საღვთო სჯულის მასწავლებლად საერო პირებიც მუშაობდნენ, სადაც მნიშვნელოვანთან ერთად რაიმე ხელობასაც ასწავლიდნენ, რაც მეტად იზიდავდა არა მარტო ქრისტიანებს, არამედ მაჰმადიანებსაც. ძველი რეჟიმის დროს თითქმის ყველა ალბანურ ქალაქში არსებობდა თურქული დაწყებითი და საშუალო სკოლები, რომლებშიც დაწყებით საფეხურზე ასწავლიდნენ ყურანის კითხვას, ხოლო საშუალოში მის განმარტებას არაბულ ენაზე. როგორც ავტორი აღნიშნავს, 1891 წ. ალბანელი პატრიოტების მიერ დაარსებული მხოლოდ ერთი ეროვნული ანუ ალბანური სკოლა ფუნქციონირებდა მთელ ალბანეთში.

როგორც პუბლიცისტი აღნიშნავს, ეს არ იყო საკმარისი ალბანელებისთვის, ალბანური ენის დაკარგვის საშიშროებამ მთელი ერი ფეხზე დააყენა: მუსულმანებმა, კათოლიკეებმა, ორთოდოქსებმა ერთხმად გადასწყვიტეს მტკიცედ დაეცვათ თავისი უწმინდესი უფლება. გაიმართა სახალხო კრებები სხვადასხვა ქალაქში; ერთმანეთის გვერდით დადგნენ სამივე სარწმუნოების ალბანელები. მათ ჩამოაყალიბეს საერთო მოთხოვნები: „ალბანეთში ოფიციალური ენა უნდა იყოს ალბანური, დაურიგდეს ხალხს ალბანური წიგნები, გაიხსნას ალბანური სკოლები.“ პუბლიცისტი აღტაცებას ვერ მალავს ამ დიდებული მომენტზე საუბრისას და ხაზს უსვამს, რომ ეს ბრძოლა იქცა ასაკისა და რელიგიური მრწამსის განურჩევლად, ყოველი ალბანელის ეროვნულ საქმედ. კერძო შემოწირულობებით გაიხსნა ბევრი საზოგადოებრივი სკოლა. დააარსდა მასწავლებელთა მოსამზადებლად სასწავლებელი.

აქვე ავტორი სიამოვნებით ამცნობს საზოგადოებას ამ ერთობის შედეგს: 1911 წ. მოლაპარაკებების დროს დაყენებული ზემოაღნიშნული მოთხოვნების საფუძველზე, ოსმალეთის მთავრობა იძულებული გახდა დათმობაზე წასულიყო და მიეღო გადაწყვეტილება, რომლის თანახმადაც: ყველა ქალაქში, სადაც კი 30 ათასი მცხოვრები იყო, უნდა დაარსებულიყო ლიცეუმები; ბიუჯეტიდან უნდა გამოყოფილიყო ფული სასულიერო სკოლებისათვის; უნდა გაადვილებულიყო სკოლის გახსნის საქმე; დაბალ და საშუალო სასწავლებელში სწავლა უნდა წარმართულიყო მშობლიურ ენაზე.

მართალია ეს გადაწყვეტილება არ შესრულებულა ოსმალეთის ხელისუფლების მიერ, თუმცა ალბანელებს არ გადაუხვევიათ ამ გზისთვის, ვინაიდან, სტატიის ავტორის სიტყვებით რომ ვთქვათ, ეს იყო შეგნებული ეროვნული ბრძოლის გზა. ესაა გზა შემოქმედებისა, ერთი ხელით ბატონს ასუსტებ, ამარცხებ, მეორე ხელით კი ჰქმნი შენს დანესებულებებს, შენს ორგანიზაციებს. (ნამი, 1912, სახ. გაზ. №625) ძნელი მისახვედრი არ არის, რომ თავისუფლებისმოყვარე ბალკა-

ნელი ხალხის თავგანწირვით აღფრთოვანებული პუბლიცისტი საკუთარი მკითხველის, ქართული საზოგადოების შესაგონებლად აყალიბებს წარმატების ამგვარ ფორმულას, რომლითაც უნდა ეხელმძღვანელა ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის გზაზე, რომლის ქვაკუთხედი ეროვნული სკოლა უნდა ყოფილიყო.

დასკვნები: ხსენებული პუბლიკაციებიდან ნათლად იკვეთება, რომ მე-20ს. დასაწყისში მოწინავე ქართულ საზოგადოებას კარგად აქვს გაცნობიერებული განათლების გზით ქვეყნის სიღუბნურიდან დახსნისა და აყვავების იდეის უალტერნატივობა. რომ ევროპული ქვეყნების ეკონომიკური დაწინაურება სწორედ განათლების მნიშვნელობის სწორი შეფასების დამსახურებით მოხდა. აუცილებელი იყო სკოლის რეალური, ძირეულ ცვლილება, რაც ცარისტული რუსეთის გეგმებში არ შედიოდა; რომ ცრუ მოლოდინი აღარ უნდა ჰქონოდა რუსული ბიუროკრატიის მიერ დაგეგმილი რეფორმისგან; თავადვე უნდა ეზრუნა თავის მომავალზე; შეექმნა ეროვნული სკოლის საკუთარი მოდელი, რომელიც მნიშვნელოვანი ნაწილი უნდა გამხდარიყო შეგნებული ეროვნული ბრძოლის გზისა. ნიმუშად და მისაბამად მიიჩნევდნენ ბალკანური ქვეყნების გამოცდილებას, სადაც საკითხები ეროვნული პრინციპის მიხედვით წყდებოდა და სწავლების მოდელსაც ეროვნულ თვალსაზრისს არგებდნენ. ეს ის გზა იყო, რომელსაც ქართველი განმანათლებლები კვალავდნენ ჯერ კიდევ წინა საუკუნეში – ჭეშმარიტად ეროვნული გზა.

გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა:

1. ანდრონიკაშვილი, კ. (1902). „ორიოდე სიტყვა სახალხო განათლების შესახებ“. „ცნობის ფურცელი“. (№1999)
2. ბასილაძე, ი. თავდგირაძე, ლ. (2024). „XX საუკუნის ქართული დიდაქტიკური აზროვნების განვითარების ისტორიის საკითხები“. თბილისი. საჩინო. ნახვის თარიღი 24.04.25. ბმული: <https://rustaveli.org.ge/res/docs/0392ccd4a7c8950eca3c1152cf52a5661cb0140c.pdf>
3. ბეთანელი, ბ. (1912). „სკოლები ბულგარეთში“. „სახალხო გაზეთი“. (№748).
4. ბეთანელი, ბ. (1913) „ბალკანეთის სწავლა-განათლება“. „სახალხო გაზეთი“. (N788).
5. კ. ს. (1906). „სწავლა-განათლება და მთავრობა“. „ივერია“. (№22).
6. „ნამი“(სურგულაძე, პ.). (1912). „ალბანეთი“. „სახალხო გაზეთი“. (N 623-625).
7. რაჭველი ი. (1902). „წერილები ბურგაზიიდან“. „ივერია“. (N96).
8. ყუმისთაველი, ა. (1905). „დროა, ვგონებ ჩვენი შვილების ნორმალურ სწავლა-განვითარებისთვის ვიზრუნოთ!“. „ივერია“. (№1)
9. ცნობის ფურცელი „საშუალო სკოლის რეფორმის კომისიის მოქმედება“. (1901). (№1493).
10. ცნობის ფურცელი. „ისევ სწავლა-განათლების საქმის რეფორმის გამო“. (1901. №1545)
11. ცნობის ფურცელი. (1902) „ორიოდე სიტყვა სახალხო განათლების შესახებ“. (№2003).
12. ცნობის ფურცელი“. (1905). „საშუალო სკოლა რუსეთში“. (№ 2801).
13. ჭავჭავაძე, ი. (1987). პუბლიცისტური წერილები. (ტ IV, გვ.256). თბილისი: საბჭოთა საქართველო.
14. ხრამელი, ა. (1902). „პური თუ სკოლა“. „ცნობის ფურცელი“. (№1818).